

Birštonas. Istorinis aprašymas

*O liaudies žodi, sandoros lobyne,
Tu šiandien jungi amžių palikimą!
Tavy mes slepiam galią karžyginę,
Jausmų gėlynus ir minčių audimą.*

Adomas Mickevičius, „Konradas Valenrodas“

Lietuvos dalis, anksčiau sudariusi Trakų vaivadiją, ypatinga tiek savo žemės išore, tiek jos vidumi. Potvynių vandens nulygintas paviršius yra beveik plokščias ir sudarytas iš paties įvairiausio grunto: rasi čia ir biraus smėlio, ir derlingo dirvožemio, ir moliuskų prisotinto smėlio. O lygumos čia dažnai dar ir akmenų nusėtos. Pats kuklus Nemunas, savo bėgime susiduriantis su nepaprastomis kliūtimis (kaip antai, ties Rumšiškėmis), tarytum jų nustebintas, sunkiai įveikia smėlio pusnis, kurios Prienų apylinkėse jį verčia daryti ir tikrai keistus viražus. Ypač pasiekęs Nemajūnus, anksčiau Žvirgždais vadintą valstybinį valsčių, puola tai į kairę, tai į dešinę, ir nubėgęs apie devynias mylias į priekį, staiga grįžta atgal, prie Žideikonių daro posūkį ir vėl ištiesina savo kelią, ir elgiasi taip keistai, kad dėl tų vingių nuo Nemajūnų iki Žideikonių susidaro beveik šeši varstai. Kitaip tariant, sukuria pusiasalį, vadinamą Bukta. Prie tos Nemuno kilpos, o tiksliau jos šiauriniame gale, dešiniame upės krante, stovi buvęs Birštono kaimas, o dabar – miestelis, garsėjantis savo gydomuoju vandeniu, tikriausiai pačiu veiksmingiausiu Lietuvoje.

Prieš daugelį amžių ta vieta buvo vadinama *Posur*, o jos pavadinimas kilęs iš lietuviško būdvardžio *Suras*, sūrus, nes nors yra ir žodis *Druska*, šis būdvardis turi tik jam charakteringą reikšmę, t. y. juo apibūdinami sūrūs dalykai. Prie Verknės upės, anksčiau Birštonui priklausiusiame Voseliūnų kaime, yra gana aukštas kalnas vardu *Surakalnis*. Druskininkų kaime viena valstiečių šeima iki šiol turi pavardę *Surantis*, o tai yra tas pat kas *župnik*, t. y. žiupnikas, druskos kasyklos prižiūrėtojas. Metams bėgant *Posur* gyvenvietė sunyko ir ištuštėjo, o vėliau toje vietoje įsikūrė naujakuriai iš Berštų valsčiaus. Kai jau senasis šios apyrbės pavadinimas paskendo užmarštyje, savo gyvenvietę jie pavadino *Nove Beršty*, t. y. Naujieji Berštai, o lietuviškai, tenykšte tarpe, – *Berstonas*, dabar sako – *Birštany*, Birštonas. Sunku nustatyti, kada įvyko šis pasikeitimas, nes visos žinios tik iš tamsių padavimų gelmių. Vis dėlto spėjama, kad karalius Kazimieras Jogailaitis šiose vietose medžiodavo, o gerą širdį valstiečiams rodžiusi karalienė Bona viešėdavo pilyje prie Birštono; pilyje, kurios pėdsakų galima rasti dar ir šiandien.

Iš į Lietuvą siunčiamų savo šnipų kryžiuočiai gerai pažinojo Nemuno pakrantes. O šie jų šnipai savo ataskaitose gyvenvietę prie sūrių vandenų vadindavo įvairiai – *Pristen*, *Birsten*. Turime istorinių žinių apie komandoro Vygando iš Baldersheimo vadovaujamą žygį, kartu su kitais dviem komandorais – iš Girdavos ir Tapiavos. Šie su savo kariais prasibrovė per ištuštėjusį Užnemunės kraštą ir priartėjo prie Nemuno, dabartinių Prienų apylinkių, turėdami tikslą smogti Prienų valsčiui ir piliai, tačiau prieniečiai buvo gerai apsiginklavę ir įsitvirtinę. Kryžiuočiai girioje pasistatė valtis, kad galėtų persikelti per Nemuną, tačiau paaiškėjo, kad jų nepakanka. Tada sužinojo, kad gretimais į Nemuną įtekančioje upėje stovi du tušti laivai, į kurių kiekvieną galėjo tilpti po dvidešimt ginkluotų vyrų ir šturmui būtini prietaisai. Todėl pasiuntė šešis savo karius aukštyn Nemunu, kad užimtų tuos laivus. Vienas tų laivų, kuriame buvo devyniolika Jono iš Loricho vadovaujamų vyrų, priartėjo prie pilies. Didžiama laive buvusių karių turėjo išsikelti į krantą, tačiau jiems tai nepavyko, nes lietuviai iš visų pusių stipriai smūgiuodami taranais apsigynė nuo užpuolikų. Šie patyrė didelius nuostolius. Taranas

sunkiai sužeidė didžiojo magistro ginklo draugą (arba kaip šiandien sakoma – adjutantą) Jurgį iš Frankės. Žuvusiųjų skaičių istorija nutyli. Laivais besitraukiančius priešus imta stipriai vytis. Šešios ietys įstrigo į barkas, pasipylė strėlių lietus iš arbaletų ir lankų, todėl kryžiuočiams tik vargais negalais pavyko persikelti į kitą krantą ir pasislėpti miškuose. Ši ataka datuojama 1376 metų rudeniu. Pasak kryžiuočių dokumentų, visa tai vyko krašte, kuris vadinosi *Sloasen*.

Dar šio rašinio pradžioje trumpai aptarėme ypatingą šios vietovės žemės sandarą ir savybes, todėl dabar mūsų klausytojų dėmesį sutelkime tik į Apvaizdos dovanas, paslėptas po dumblingo dirvožemio sluoksniu. Ateityje šioje srityje reikės atlikti dar daug tyrimų, tačiau jau šiandien reikia džiaugtis sveikatinančiais šaltiniais, kurie daugybę amžių buvo užmiršti, o dabar šviesių vyrų pastangomis taip išganingai pritaikyti Birštone; šaltiniais, kurie tokie veiksmingi yra dėl savo cheminės sudėties. Daug anksčiau pastebėtų Druskininkų mineralinių vandenų tyrimai parodė, kad Nemunas savo vagoje grauždamas žemės gelmę atveria per akmens druskos sluoksnius tekančius šaltinius. Todėl buvo vykdomi geologiniai tyrimai, paremti istoriniais duomenimis apie maistinės druskos virimą. Šie tyrimai nebuvo labai sėkmingi, tačiau tai nereiškia, kad nėra vilties įrodyti, jog tokia veikla Lietuvoje buvo vykdoma, ir kaip tik Birštonui čia gali būti prognozuojama didžiausia sėkmė.

Tačiau grįžkime prie minėtosios pilies, kuri stovėjo dešiniajame Nemuno krante, arti mineralinių šaltinių. Nuo Trakų iki šios pilies, važiuojant per Merkinę, – 75 varstai, o nuo Kauno, vykstant per Jiezną ir laikantis upės vingių, – apie 60 varstų. Pilis vadinosi *Posur*, tai yra etimologiškai reiškė „stovinti prie druskingo vandens“. Senais laikais tai buvo įtvirtintas rūmas, kuriame mėgdavo leisti laiką valdovai, ypač per medžioklės sezoną. Prancūzų keliautojas Žiliberas de Lanua 1414 metų žiemą toje pilyje aplankė didįjį kunigaikštį Vytautą, kuris ten svečiavosi su savo žmona Ona ir dukterimi Anastazija, ištekėjusia už Maskvos didžiojo kunigaikščio Bazilijaus II. Iš to keliautojo pasakojimų žinome ir pilies pavadinimą, ir jos geografinę padėtį, ir trumpą jos aprašymą. Pasak de Lanua, pilis buvo pastatyta ant kalvos, prie pat Nemuno. Tasai skardingas piliakalnis esą buvęs pailgos formos, keturkampis, kiek ilgesnis jo kraštas žvelgė į upės pusę ir buvo status, o antrasis rėmėsi į lygumą, nuo kurios buvo atskirtas giliu grioviu. Statiniai iš medžio ir plūktos žemės, tik nedidelė dalis – mūriniai, iš plytų, tačiau gana gerai sustiprinti. Na o pati vieta, kurioje didysis kunigaikštis mėgdavo žiemą praleisti bent kelias savaites ir pramogauti medžiodamas, esą buvo tiesiog žavinga.

Tiek Joakimas Lelevelis, tiek kiti istorikai negailėjo jėgų aiškindamiesi pilies *Posur* vietą, tačiau daugiausia tiek dėl etimologinio išaiškinimo, tiek dėl topografinių pastebėjimų esame dėkingi amžiną atilsį Stanislovui Moravskui. Šis išsilavinęs ir tiesiog genialus rašytojas, gyvenęs Trakų apskrityje, netoli Birštono, žinojo tiek istoriją, tiek padavimus, tiek tenykštę lietuvių kalbos tarmę, todėl įtikinamai patvirtino tai, ką mes dabar čia dėstome. Anot Moravskio, senoliai pasakoja padavimą, kad kadaise prie Birštono, ant Nemuno kalvos, stovėjusi pilis buvo vadinama *Dwaras Uškielktas*, t. y. tas dvaras stovėjo ne užkeiktoje, bet gražioje, tiesiog žavingoje, vietoje, nes užkeiktas būtų *Uškielktimas*, juolab kad ir dabar niekaip nenuginčysi tos nuostabios vietos grožio. Nepaisant Nemuno potvynių, piliakalnis iki šiol išlaikė savo formą – tebėra keturių kampų, pailgas, dar matomos ir kampinių griovių liekanos. Kitų statinių pėdsakų nebuvo rasta – išskyrus nedidelių plytų skeveldras. Moravskis rašė:

Dar neseniai vienas Birštono valstietis ketino suarti to kalno viršūnę ir ant jos pasėti linus. Kai jau turėjo kitą dieną pradėti tą darbą ir pasiruošė reikalingus tam įrankius, taigi tada, tą pačią naktį, prieš jį sapne stoji baltai apsirengęs žila iki pat juosmens barzda senolis. „Nedrišk liesti tos žemės, – tarė jam, – nes kaipmat mirsi!“ Po tokio įspėjimo (prisipažinkime sau tyliai) ir labiausiai užsispyręs ateistas filosofas nepageidautų su *savimi* eksperimentuoti! Žydai sako, kad jeigu Ponas Dievas panorės, tai iššaus ir iš neužtaisyto pistoleto. Tad nesistebėk, kad valstietėlis patarimo paklausė, ir šis reikalas tik projektu ir baigėsi. **Citatos pabaiga.**

Taigi iki šiol šis kalnas stovi kaip buvęs, o padavimas apie jį saugantį senolį tebėra gyvas senų kūmučių pasakojimuose. Tik gaila, kad su svetimais pakeleiviais, nelabai jų kalbą moka, ne visada jos linkusios į šnekas leisti. Man pačiam teko girdėti miglotą istoriją esą abiejuose gana stačiuose šio kalno šlaituose kartais atsiranda nedidelės angos, tarytum iš po smėlio žiūrintys langeliai, iš kurių pažyra ugnies spinduliai – kaip kokie blyškūs žaibai, o kartais per tas angeles net krenta neįprastos formos akmenėliai, kuriuos vėliau lietaus vandenys nuneša į Nemuną. Kas dėl požemių, tai turime pagrindo manyti, kad po namais, kuriuose gyveno kunigaikštis, jų ir tikrai kadaise būta. Tiesą sakant, tenykštė upės pakrantė beveik visa nusėta fosilijomis, kurių nemenką rinkinį ir aš turiu, ir saugau jas kartu su kitomis retenybėmis.

Ne pro šalį būtų trumpai papasakoti ir apie dabartinį Birštoną. Kaip minėjome, šiame krašte Nemunas dėl kažkokio savo kaprizo išsisukioja neįprastais vingiais ir sukuria tarytum kokį nedidelį dviem miškingom erdvėm perskirtą pusiasalį, vadinamąsias Buktas, – mažą ir didelę. Pastarosios aukštutinėje dalyje buvo ekonomija, vadinta *Zanie* arba *Podpranie*. Pats Birštono kaimas yra gana didelis, išsidėstęs apatinėje didesniosios Buktos dalyje, o nuo Nemuno kranto nutolęs kiek daugiau nei per šimtą žingsnių. Kaimo gale stovi medinė bažnyčia ir klebonija, kur taip pat kartkartėmis atsiveria mineralinės versmės. Negalime labai tikėti padavimu, kad žemiau Birštono, ten kur Verknė įteka į Nemuną, taip pat kažkada galėjo būti sūraus vandens šaltiniai. Šiaip ar taip, tai pritrenkiančio grožio slėnis, kur iki šiol matome nemažą pylimą, kurį liaudies padavimas taip pat sieja su pagonybe. Negaliu tvirtai teigti, tik numanau, kad šis įtvirtinimas priklauso arba apyrubei *Surakalnis*, tai pačiai, kurią mini amžiną atilsį Moravskis, arba kokiai kitai, esančiai aukščiau Verknės.

Nekartosime, kas jau laikraščiuose buvo rašyta apie Birštono vandenį, apsiribosime tik trumpu Dievo garbei skirtų namų aprašymu; namų, prie kurių slenksčio Dievo Apvaizda iš žemės iščių ištraukė tuos nuostabius sveikatingumo šaltinius. Bažnytėlė medinė, vargana, stovi čia nuo neatmenamų laikų, buvo funduota vieno iš mūsų monarchų (bent jau taip byloja senas padavimas), bet kraštui patyrus nuosmukį laikėsi tik valstiečių remiama. Vėliau tapo Prienų bažnyčios filija. Taip Prienų parapija išsidėstė abiejose Nemuno pusėse. Kai Prienų klebonu tapo Mykolas Pranciškus Karpavičius, kuriam ypač rūpėjo dvasinė jo parapijiečių gerovė, tad pasirūpino, kad kleboną turėtų ir Birštonas. Maža to, 1791 metais bažnytėlę atnaujino, apdovanojo ir Dievo tarnystei būtiniais liturginiais drabužiais, sidabro indais. Vėliau, kai dėl politinių aplinkybių Prienai atiteko Prūsijos Karalystei, kunigas Karpavičius tapo Vygrių vyskupu, o Birštono bažnyčia buvo pakylėta iki parapiinės lygio. Tačiau turtais Birštono šventovė niekada negalėjo pasigirti, o ir dabar negali. Galbūt to priežastis yra jos klebonų apsileidimas, o galbūt – ir jų skurdas, tačiau tikra yra tai, kad prapuolė ne tik dauguma Karpavičiaus donacijų, bet ir šios šventovės archyvas. Liko tik sena bažnytinė vėliava su užrašu *Berstanos*. Galbūt Dievas duos, kad ilgainiui atsiras koks nors filantropas ir ši graži Birštono pakrantė pasipuoš didingesne Dievo šventove. Ir tai visai įmanu žvelgiant į mineralinio vandens gydomąsias savybes ir kasmet ligonių patogumui statomus naujus gydyklų pastatus. Tiesą sakant, silpnoji mūsų laikmečio vieta yra ta, kad dažniau galvojame apie save, o ne apie Dievą, kurio gerumui ir gailestingumui nėra ribų. Tam įrodymas ir šie sveiktą teikiantys šaltiniai.

Apšnekėjus Nemuno upės ir Užnemunės krašto istoriškumą, atėjo laikas ir nemenkos svarbos su ta upe susijusiems asmeniniams prisiminimams. 1803 metais buvo sudaryta bendra Prūsijos ir Rusijos komisija Nemuno vagai sureguliuoti, palei visą tuometę šių valstybių sieną – nuo Nemuno intako Lasosnos iki Smalininkų kaimo. Ta komisija hidraulinius darbus turėjo vykdyti aštuonerius metus, kasmet skiriant po 400 tūkstančių sidabro rublių. Šio projekto ir techninių darbų direktoriumi iš Prūsijos pusės buvo žymus hidraulikas Johanas Albertas Eitelveinas, o iš Rusijos – inžinierius generolas Ivanas Falkonis. Norint kai kuriose vietose susiaurinti vandens tėkmę ir pagilinti jos vagą, buvo parengti upės vagos ir jos niveliavimo planai, iš žagarų ir žemės statomos užtvankos, salos sujungiamos su krantu, smėlingos lygumos sutvirtinamos sodinant karklus ir gluosnius, povandeniniai

akmenys sprogdinami ir jų nuolaužos traukiamos iš upės. Aš turėjau garbės dalyvauti šioje akcijoje kaip inžinierius ir 1805 metais kai kuriuos darbus vykdžiau Birštone. Tada nebuvo jokio įsivaizdavimo apie gydomąsias tenykščių mineralinių vandenų savybes, priešingai, visi šlykštėjosi jais, nes buvo neskanūs ir suplėkusio kvapo. Šiaip ar taip, hidrauliniai darbai buvo vykdomi tik dvejus metus. 1806-aisiais dėl politinių įvykių ši veikla buvo nutraukta ir niekuo virto pats kilniausias siekis pagerinti laivybą Nemuno upe.

Nemunas yra vienintelis tekančio vandens telkinys Europoje, kuris plukdydamas kaip ašara švarų vandenį neatsimuša į dugne esančias monolitines uolas. Tik prie Rumšiškių yra rifas. Tai keista kelių dešimčių sieksnių ilgio apvalių, nugludintų riedulių sankaupa. Vieni akmenys galėtų sverti kokį svarą, o kiti – net kelias dešimtis centnerių. Tačiau didesnių pavienių upėje gulinčių riedulių labai nedaug, ir visi jie iš pilko, norvegiško, granito. Nemuno krantai aukšti, išskyrus tas vietas, kurias paplovė į jį įtekančios upės. Nepaisant to, kad dešiniajame krante trykšta druskingu dugno sluoksniu net iš Stakliškių atitekantys mineraliniai šaltiniai, Nemuno vanduo yra pats švariausias.

Teodoras Narbutas, 1862 metai

Iš lenkų kalbos vertė Reda Griškaitė